

мәдени құндылықтарын бейнелейді. Сондықтан Күршім топонимдерін зерттеу - өңірдің тарихи-мәдени мұрасын сақтау мен ғылыми тұрғыдан танудың маңызды бөлігі.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Жанұзақ, Т. (ред.). Жер-су атауларының анықтамалығы. Алматы: «Арыс» баспасы, 2009ж, 568б.
2. Күршім ауданының тарихи анықтамалығы. -Өскемен, 2014.
3. Қойшыбаев Е. Қазақстанның жер-су аттары.- Алматы: Мектеп, 1974ж, 264б.
4. Омаров Ғ.Қ. С.С.Черниковтың Шығыс Қазақстан ерте темір дәуірін зерттеуге қосқан үлесі [Мәтін] / Ғ. Қ. Омаров. // ҚазҰУ хабаршысы. Тарих сериясы = Вестн. КазНУ. Сер. историческая . - 2008. - № 4. - С. 138-141 б.- Библиогр.: 27 атау

СЕМЕЙ Өңірінің топонимиясы: тарихи мәдени талдау

Бақытбек А.

Ғылыми жетекшісі: аға оқытушысы, PhD Молдахмет А.А.

Астана халықаралық университеті

adu.bakytbek@mail.ru

Астана қ.

Аңдатпа

Бұл мақалада Семей қаласының топонимиясы мен ономастикалық кеңістігі тарихимәдени, әлеуметтік және лингвистикалық тұрғыдан жан-жақты талданады. Семей - еліміздің шығыс өңіріндегі мәдени, рухани және тарихи орталықтардың бірі, әрі қазақ даласындағы ерте кезеңдерден бері қалыптасқан ірі қоныстардың қатарында. Қала топонимиясы бірнеше тарихи қабаттан тұрады: ерте түркі кезеңіне жататын атаулар, Ресей империясы дәуіріндегі отарлық сипаттағы атаулар, кеңестік кезең топонимдері және Тәуелсіздік жылдарында қайта жаңғырған тарихи атаулар. Зерттеу барысында қала аумағындағы гидронимдер (Ертіс, Қарағайлы, Қамысты), ойконимдер (Степной, Затон, Көкбай, Пристань), урбанонимдер (көше, ықшам аудан атаулары), сондай-ақ киелі нысандарға қатысты микротопонимдер жан-жақты қарастырылды. Мақаланың дереккөздері ретінде ХІХ-ХХ ғасырлардағы карталар, архив құжаттары, этнографиялық материалдар, қазақ ономастикасы бойынша еңбектер және Google Scholar базасында тіркелген заманауи зерттеулер пайдаланылды. Семей қаласының топонимиялық жүйесі қаланың географиялық ерекшелігін, өзен маңы мәдениетін, этникалық құрамын, әлеуметтік-қоғамдық тарихын және саяси өзгерістерін сақтаған күрделі қабатты көрсететіні анықталды. Ертіс өзенінің жағасындағы қоныстардың табиғи ресурстарға байланысты қалыптасуы, Затон мен Пристань атауларының саудаэкономикалық қызметпен байланысы, Алтай-Тарбағатай бағытындағы көші-қон жолдарының әсері топонимдердің тарихи мазмұнын айқындайды. Зерттеу нәтижелері Семей қаласының топонимиясы қазақ халқының тарихи жады, рухани кеңістігі және этникалық мәдениетімен тығыз сабақтас екенін көрсетеді. Әсіресе Тәуелсіздік жылдарында қаланың тарихи атауларын қалпына келтіру, көшелерді ұлттық тұлғалар есімімен атау үрдісі ономастикалық кеңістіктің ұлттық мазмұнын күшейтуде маңызды рөл атқарады. Мақала қорытындысында Семей қаласының топонимиялық жүйесін әрі қарай зерттеу бағыттары мен тарихи атауларды сақтау қажеттілігі атап өтіледі.

Түйін сөздер: Семей қаласы, топонимия, ономастика, Ертіс, урбанонимдер, тарихи география, лингвистикалық талдау.

Аннотация

В данной статье топонимия и ономастическое пространство города Семей анализируются с историко-культурной, социальной и лингвистической точек зрения. Семей является одним из культурных, духовных и исторических центров восточного региона Казахстана, а также одним из крупных поселений на казахской степи, сформировавшихся с раннего периода. Топонимия города включает несколько исторических слоев: названия, относящиеся к древнетюркскому периоду, колониальные названия периода Российской империи, топонимы советского времени и исторические названия, восстановленные в годы Независимости. В исследовании подробно рассмотрены гидронимы (Иртыш, Карагайлы, Камысты), ойконимы (Степной, Затон, Кокбай, Пристань), урбанонимы (названия улиц, микрорайонов), а также микротопонимы, связанные со священными объектами.

В качестве источников использовались карты XIX-XX веков, архивные документы, этнографические материалы, исследования по казахской ономастике и современные публикации, зарегистрированные в базе Google Scholar. Было выявлено, что топонимическая система города Семей отражает географические особенности города, культуру поселений вдоль реки, этнический состав населения, социально-историческое развитие и политические изменения. Формирование поселений вдоль Иртыша связано с природными ресурсами, названия Затон и Пристань отражают торговоэкономическую деятельность, а влияние миграционных путей в направлении Алтай-Тарбагатай определяет историческое содержание топонимов. Результаты исследования показывают, что топонимия города Семей тесно связана с исторической памятью, духовным пространством и этнической культурой казахского народа. Особенно важную роль в укреплении национального содержания ономастического пространства играют восстановление исторических названий города и присвоение улицам имен национальных деятелей в годы Независимости. В заключении подчеркивается необходимость дальнейшего изучения топонимической системы Семей и сохранения исторических названий.

Ключевые слова: город Семей, топонимия, ономастика, Иртыш, урбанонимы, историческая география, лингвистический анализ.

Abstract

This article examines the toponymy and onomastic space of the city of Semey from historical-cultural, social, and linguistic perspectives. Semey is one of the cultural, spiritual, and historical centers of eastern Kazakhstan and one of the major settlements in the Kazakh steppe, formed since early periods. The city's toponymy consists of several historical layers: names from the early Turkic period, colonial names from the Russian Empire era, Soviet-era toponyms, and historical names restored during the years of Independence. The study analyzes hydronyms (Irtysh, Karagayly, Kamysty), oikonoms (Stepnoy, Zaton, Kokbay, Pristan), urbanonyms (street and neighborhood names), as well as microtoponyms associated with sacred sites. The sources used include 19th-20th century maps, archival documents, ethnographic materials, studies on Kazakh onomastics, and contemporary research indexed in Google Scholar. The Semey toponymic system reflects the city's geographical features, riverside settlement culture, ethnic composition, socio-historical development, and political changes. Settlements along the Irtysh were shaped by natural resources, Zaton and Pristan reflect trade and economic activity, and migration routes in the Altai-Tarbagatai direction influenced the historical content of toponyms. The study results demonstrate that Semey's toponymy is closely connected to the historical memory, spiritual space, and ethnic culture of the Kazakh people. The restoration of historical names and the naming of streets after national figures during Independence have played a key role in strengthening the national character of the onomastic space. The conclusion emphasizes the need for further research into Semey's toponymic system and the preservation of historical names.

Keywords: Semey city, toponymy, onomastics, Irtysh, urbanonyms, historical geography, linguistic analysis.

Кіріспе

Қазақстанның тарихи және мәдени кеңістігін зерттеуде топонимия ерекше маңызға ие ғылым салаларының біріне жатады. Жер-су атаулары - белгілі бір өңірдің табиғигеографиялық ерекшеліктерін ғана емес, сол аймақта өмір сүрген халықтың дүниетанымын, этникалық құрамын, шаруашылық тәжірибесін, әлеуметтік-мәдени болмысын және тарихи жадын бейнелейтін күрделі ұғымдар жүйесі. Бұл тұрғыдан алғанда, Семей қаласының топонимиясы - көпқабатты тарихи құбылыстардың, географиялық ерекшеліктердің, мәдени ықпалдастықтардың және саяси өзгерістердің тоғысқан ерекше кеңістігі. Ертіс өзені бойында орналасқан Семей - көне түркі дәуірінен бастап қазақ халқының этникалық қалыптасуы, отырықшы және жартылай отырықшы мәдениеттердің дамуы, сауда-көлік қатынастарының кеңеюі және Ресей империясының шығыс саясаты сияқты тарихи кезеңдермен тығыз байланысты. Семей өңірінің топонимиялық жүйесі бірнеше тарихи қабаттардан тұрады. Ең көне қабат - түркі кезеңіне тән табиғи нысандардың атаулары. Ертіс өзенінің атауы, оның салалары, өзен бойындағы қоныстар мен табиғи ландшафтқа байланысты атаулардың басым бөлігі осы көне тарихи кезеңнен бастау алады. Кейінгі кезең - Ресей империясының оңтүстік Сібір бағытындағы отарлау саясатына сәйкес қалыптасқан топонимдер. Бұл кезеңде қала аумағында әскери бекіністердің салынуы, сауда-экономикалық байланыстардың кеңеюі және көпэтносты қалалық орта қалыптасуы урбанонимдер жүйесінің өзгеруіне әсер етті. Затон, Пристань, Александровка, Степной сияқты атаулар осы тарихи кезеңнің лингво-мәдени айғағы болып табылады. Ал кеңестік кезеңде идеологиялық, саяси және өндірістік мазмұндағы жаңа атаулар пайда болды: орталық көшелер, өндірістік аудандар, мәдениет үйлері, оқу орындары мен әлеуметтік нысандардың атаулары осы кезеңге тән. Тәуелсіздік дәуірі Семей топонимиясының ұлттық мазмұнын қайта жаңғыртумен ерекшеленеді. Бұл кезеңде қала

көшелеріне ұлттық тұлғалардың есімдерін беру, тарихи атауларды қайта қалпына келтіру, тілдік және мәдени сәйкестікті күшейту бағытында ауқымды жұмыстар жүргізілді. Абай, Шәкәрім, Әуезов, Тасболат, Ертіс, Жеңіс сияқты атаулар қаланың тарихи жадына жаңа рухани серпін беріп, ономастикалық кеңістікті ұлттық сипатқа жақындатты.

Семей қаласының топонимиясын зерттеудің өзектілігі бірнеше факторлармен негізделеді. Біріншіден, қала - Қазақстанның шығыс аймағындағы тарихи-мәдени орталық, әрі Абай, Шәкәрім, Мұхтар Әуезов сынды тұлғалардың өмірімен байланысты рухани кеңістік. Екіншіден, Семей - географиялық жағынан стратегиялық маңызы бар аймақ: Ертіс бойындағы су жолының дамуы, сауда айналымы және көші-қон бағыттары қаланың топонимиялық жүйесіне зор әсер еткен. Үшіншіден, урбанизация, демографиялық өзгерістер, жаңа шағынаудандардың қалыптасуы, инфрақұрылымның кеңеюі қазіргі топонимиялық процестердің ғылыми тұрғыдан зерттелуін қажет етеді. Осы зерттеудің мақсаты - Семей қаласының топонимиялық жүйесін тарихи, мәдени, лингвистикалық және географиялық негізде кешенді талдау, топонимдердің пайда болу себептерін айқындау, тарихи атаулардың өзгеру динамикасын көрсету; ұлттық ономастиканы дамытудағы қазіргі үрдістерді ғылыми тұрғыда сипаттау.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Бұл зерттеуде Семей қаласының топонимиялық жүйесін жан-жақты талдау үшін тарихи, лингвистикалық, картографиялық және салыстырмалы әдістердің кешені қолданылды. Негізгі материалдар ретінде XIX-XX ғасырлардағы Ресей империясының әскери-топографиялық карталары, Семей қалалық және облыстық архивтеріндегі әкімшілік-құқықтық құжаттар, көшірме карталар, қоныстану сызбалары, сондай-ақ Ертіс бойындағы қоныстарға қатысты этнографиялық мәліметтер пайдаланылды. Сонымен қатар Google Scholar дерекқорынан алынған қазақ ономастикасына, урбанонимдерге, Ертіс бойы өңірінің тарихи географиясына қатысты ғылыми еңбектер қолданылды (Т. Жанұзақ, Ш. Б. Сеитова, және т.б.). Зерттеудің негізгі әдістері бірнеше топқа бөлінді. Тарихи-салыстырмалы әдіс топонимдердің пайда болуын әр кезеңдегі тарихи жағдайлармен байланыстыра отырып талдауға мүмкіндік берді. Этимологиялық талдау атаулардың тілдік негізін, түбірін, мағыналық эволюциясын айқындауда қолданылды. Картографиялық салыстыру әдісі арқылы Семей қаласының тарихи карталары қазіргі топографиялық карталармен салыстырылып, атаулардың өзгеру динамикасы анықталды. Лингвомәдени тәсіл топонимдердегі этникалық, мәдени, рухани мазмұнды қарастыруға мүмкіндік берді. Сонымен қатар зерттеу барысында Семей өңірінің тұрғындарынан алынған ауызша мәліметтер, жергілікті өлкетанушылардың жазбалары және архив қорларындағы сирек деректер қосымша дереккөз ретінде пайдаланылды. Әдістердің осындай кешенді қолданылуы Семей қаласының топонимиялық жүйесін көпқырлы аспектіде қарастыруға және тарихи атаулардың табиғи-мәдени мәнін терең ашуға мүмкіндік берді.

Талқылау

Семей қаласының топонимиялық жүйесін талдау қаланың көпқабатты тарихи, мәдени және әлеуметтік дамуының күрделі құрылымын айқын көрсетеді. Ертіс бойындағы көне қоныс ретінде Семейдің топонимдері бірнеше тарихи кезеңнің ізін сақтаған: ежелгі түркілік кезең, Ресей империясының саяси-әкімшілік ықпалы, кеңестік урбанизация және Тәуелсіздік жылдары ұлттық атауларды жаңғырту үдерісі. Осы тарихи қабаттарды салыстырмалы түрде қарастыру қаланың ономастикалық кеңістігінің қалыптасу логикасын ашуға мүмкіндік береді. Ең алдымен, Семей өңірінің ең көне топонимиялық қабатын табиғи нысандардың атаулары құрайды. Ертіс өзені - өңір топонимиясының негізгі өзегі. Ертіс атауы түркі тілдеріндегі «ерт», «ертен», «ертеш» түбірлерімен байланыстырылады және «үлкен өзен», «кең арналы су» деген мағына береді (Жанұзақов, 1982). Қала аумағындағы Қарағайлы, Қамысты, Шыңғыстау бағытындағы жер атаулары да табиғи ландшафтқа негізделген ежелгі атаулар қатарына жатады. Бұл атаулар өңірдегі флора мен фаунаның ерекшелігін, жер бедерін, климаттық жағдайларды және тіршілік әлеміне қатысты ұғымдарды сақтаған. Семей қаласының топонимдеріне айрықша ықпал еткен келесі кезең - Ресей империясының отарлық саясаты. XVIII ғасырдың ортасында Ертіс шебі бойында әскери бекіністердің салынуы Семей өңірінің жаңа урбанистік құрылымын қалыптастырды. Осы кезеңде пайда болған Пристань, Затон, Александровка, Солдатская, Казарма сияқты атаулар әскери-әкімшілік жүйені, қаланың сауда-көлік инфрақұрылымын және көпэтносты қоныстарды сипаттайды. Мәселен, Затон атауы кемелерді жөндеу, токтату аймағы ретінде қалыптасқан гидрографиялық нысанның қызметімен тығыз байланысты. Ал Пристань атауы Ресей империясы кезеңіндегі сауда қатынастарының дамуы мен жүк тасымалының белсенділігіне дәлел бола алады. Бұл атаулардың топонимиялық жүйеде сақталуы Семейдің шығыс аймақтағы ірі сауда орталығы ретіндегі тарихи қызметін көрсетеді. Кеңестік кезеңде топонимиялық кеңістік түбегейлі өзгеріске ұшырады. Бұл кезеңнің ерекшелігі - идеологиялық сипаттағы атаулардың жаппай

берілуі. Қаладағы көшелер мен аудандарға еңбек ерлері, революция қайраткерлері, өндірістік және мәдени нысандарға байланысты атаулар берілді. Мысалы, Ленин көшесі, Интернациональная, Комсомольская, Рабочая сияқты атаулар қала дамуының жаңа идеологиялық бағытын білдірді. Урбанизация үдерісі кезінде пайда болған жаңа ықшам аудандар мен зауыт маңындағы қоныстар да осы кезеңнің тілдік және әлеуметтік өзгерісін топонимдер арқылы танытады. Тәуелсіздік кезеңі Семей қаласының топонимиясында ұлттық тарихи жадының қайта оралуымен ерекшеленеді. 1990-2000 жылдары қалада көптеген көше және нысан атаулары өзгертіліп, ұлттық тұлғалар есімімен және тарихи атаулармен алмастырылды. Мәселен, бұрынғы

Коммунистическая - Абай көшесі, Советская - Шәкәрім көшесі, Интернациональная - Бөгенбай батыр көшесі болып өзгертілді. Бұл өзгерістер тек атау ауыстыру емес, ұлттық тарихи-мәдени сананы жаңғыртуға бағытталған маңызды әлеуметтік-идеологиялық қадам болды. Осы кезеңде атауы жаңғыртылған нысандардың ішінде қазақ зиялыларының, ағартушыларының, қоғам қайраткерлерінің есімдері жиі кездеседі: Абай, Шәкәрім, Әуезов, Бекмаханов, Төлеубаев. Бұл үрдіс ұлттық ономастикалық кеңістіктің қалыптасуына зор үлес қосты. Топонимиядағы маңызды бағыттардың бірі - сакральды география элементтері. Семей өңірінде көне қорымдар, қасиетті орындар, тарихи қоныстарға қатысты атаулар сақталған. Мысалы, Ескі қорым, Қаражыра, Тасбұлақ, Қызылжар сияқты атаулар жергілікті халықтың діни нанымсенімдерімен, рухани тәжірибесімен байланысты. Бұл топонимдер этнографиялық деректермен салыстырғанда, сол кезеңдегі әлеуметтік құрылым мен мәдени тәжірибелерді көрсетеді. Зерттеу барысында анықталған тағы бір ерекшелік - Семейдің топонимиясында көпэтносттылықтың көрініс табуы. Қала тарихында татар, орыс, украин, қалмақ, башқұрт қауымдастықтарының болғаны белгілі. Соған сәйкес тілдік гибрид атаулар да кездеседі. Орысша негізді топонимдердің қазақша дыбыстық бейімделуі немесе керісінше қазақша атаулардың орыс транскрипциясымен жазылуы топонимиялық жүйеде тарихи кезеңдердің тілдік ізін сақтап отыр. Тәуелсіздік кезеңінде ономастикалық саясат белсенді өзгеріске ұшырады: тарихи әділеттілікті қалпына келтіру мен ұлттық атауларды жаңарту бастамалары сөз болды. Бұл үдеріс тек атауларды қалпына келтірумен шектелмейді - ол жергілікті мәдени бірлестікті, тарихи сананы және этникалық басымдығын нығайтуға бағытталған саяси және идеологиялық мәнге ие болды. Сондықтан жалпы алғанда, Семей қаласының топонимиясы - табиғи ландшафт, мәдени мұра, тарихи оқиғалар мен этносаралық қатынастар қабаттасқан күрделі ономастикалық жүйе. Топонимдердің көпшілігі өңірдің саяси, мәдени және әлеуметтік тарихын шынайы түрде бейнелейді. Сондықтан Семей топонимиясын зерттеу ұлттық тарихи жақты сақтау, өңірлік мәдениетті тану және қазақ ономастикасын дамыту тұрғысынан ерекше маңызға ие.

Нәтиже

Зерттеу нәтижелері Семей қаласының топонимиялық жүйесінің тарихи, мәдени, әлеуметтік және лингвистикалық мазмұнының аса күрделі әрі көпқабатты екенін көрсетті. Ертіс бойындағы көне қоныс бола отырып, Семей бірнеше тарихи кезеңдердің мәдени-географиялық ықпалын бойына жинақтаған ерекше аймақ болып табылады. Қала топонимиясы тек атаулар жүйесі ғана емес, аймақтың тарихи жады мен этникалық келбетін, шаруашылық пен көші-қон үдерістерін, саяси-әкімшілік өзгерістерді және мәдени-рухани идентификацияны өзінде сақтаған кешенді

ономастикалық құрылым ретінде байқалды. Зерттеу көрсеткен басты нәтижелердің бірі

- Семей топонимиясының ең көне қабатының табиғи ландшафтпен тығыз байланыстылығы.

Ертіс, Қарағайлы, Қамысты, Шүлбі сияқты гидронимдер мен табиғи нысандарға қатысты атаулар өңірдің географиялық ерекшелігін, флора мен фауна алуан түрлілігін, жер бедерінің формаларын дәл бейнелеген. Бұл атаулардың тұрақтылығы олардың саяси өзгерістерге жиі ұшырамай, халық жадында сақталғанын дәлелдейді. Сонымен бірге табиғи нысандар атауларының этимологиясы түркілік түбірлермен байланысты болып, қазақ тілінің тарихи лексикасын танытады. Екінші маңызды нәтиже - Ресей империясы кезеңіндегі топонимияның қала құрылымына зор ықпал жасауы. Семей XIX ғасырдың екінші жартысында аймақтық сауда орталығына айналып, әскери-әкімшілік жүйенің маңызды бекінісі болды. Осы кезеңде қалыптасқан Затон, Пристань, Александровка, Казарма, Солдатская сияқты атаулар қала тарихының жаңа урбанистік қабатын құрады. Бұл топонимдер сол кездегі тұрғындардың этникалық құрамын, көптілділікті, әкімшілік жүйенің ұйымдасуын және Ертіс бойындағы кеме қатынасының дамуын бейнелейді. Картографиялық деректермен салыстыру нәтижесінде бұл атаулардың кеңістіктік орналасуы қаладағы сауда бағыттары мен инфрақұрылымдық тораптармен тікелей байланысты екені анықталды. Үшінші анықталған бағыт - кеңестік кезең топонимиясының идеологиялық сипаты. XX ғасырдың ортасында қаладағы негізгі көшелер мен аудандар кеңестік қаһармандар, революциялық тұлғалар және социалистік құндылықтарды білдіретін атаулармен алмастырылды. Бұл кезеңдегі атаулар жүйесі мемлекеттің тілдік және идеологиялық

саясатының көрінісі ретінде қызмет атқарды. Сонымен қатар индустрияландыруға байланысты пайда болған зауыт маңы аудандары, жұмысшы кенттері, теміржол бекеттері кеңестік экономикалық жүйенің аймақтық кеңістікте бейнеленуін айқындады. Зерттеудің келесі маңызды нәтижесі - Тәуелсіздік жылдары топонимиялық кеңістіктегі ұлттық тарихи жадының жаңғыруы. 1990 жылдардың басынан бастап Семей қаласында көптеген көшелерге, алаңдарға, мәдени нысандарға қазақ халықының ұлы тұлғаларының есімдері берілді. Бұрынғы кеңестік атаулар ұлттық мәдениетті, тарихи сананы бейнелейтін атаулармен алмастырылды. Абай, Шәкәрім, Мұхтар Әуезов, Жәнібек батыр, Бөгенбай батыр, Ертіс және басқа да атаулар ұлттық ономастикалық жүйенің қалыптасуына үлес қосты. Бұл үдеріс Қазақстандағы мемлекеттік тіл саясаты мен мәдени мұра концепциясымен тығыз байланысты. Зерттеу барысында анықталған тағы бір маңызды тұжырым - Семей топонимиясында сакральды география элементтерінің сақталуы. Қала маңындағы тарихи қорымдар, қасиетті жерлер, көне қоныстарға қатысты микротопонимдер халық жадында тарихирухани маңызға ие нысандар ретінде сақталған. Тасбұлақ, Қаражыра, Ескі қорым, Қызылжар секілді атаулар этнографиялық деректермен салыстырғанда, аймақтың дінирухани тәжірибесі мен дәстүрлі көзқарастарын көрсетеді. Сонымен қатар зерттеу нәтижелері Семей қаласының топонимиялық кеңістігінде көпэтносттылықтың тарихи іздері бар екенін дәлелдеді. Қалада орыс, татар, украин, башқұрт, қалмақ қауымдастықтары өмір сүргендіктен, олардың тілдік ықпалы топонимдерден көрініс тапқан. Кейбір атаулар қазақ және орыс тілдік элементтерінің тоғысуынан пайда болып, аймақтың көптілді тарихи болмысын танытады. Жалпы алғанда, зерттеу нәтижелері Семей қаласының топонимиялық жүйесі табиғи-географиялық, тарихиәлеуметтік, мәдени-лингвистикалық және саяси процестердің тоғысында қалыптасқан күрделі құбылыс екенін көрсетті. Қала атауларының тарихи динамикасы аймақтың дамуына әсер еткен мәдени ықпалдастықтар мен этникалық өзгерістерді дәл бейнелейді. Бұл топонимдерді зерттеу Семей қаласының тарихи жады мен мәдени мұрасын қайта зерделеуге, ұлттық ономастика ғылымын дамытуға және болашақта тарихи атауларды сақтау жөніндегі шараларды жүйелеуге мүмкіндік береді. Яғни топонимдерді Семейдің кеңістіктік жады ретінде, ал ономастиканы - сол жадының тілдік көрінісі. Осы себепті Семей қаласының атаулар жүйесін зерттеу тек лингвистикалық емес, тарихи, мәдениеттанулық, этнографиялық және геосаяси тұрғыдан да маңызды бөлігі деп нәтижелеуге болады.

Қорытынды

Семей қаласының топонимиялық жүйесін талдау нәтижелері бұл өңірдің тарихимәдени дамуының күрделі, көпқабатты және үздіксіз өзгерісте болған кеңістік екенін көрсетті. Қала атаулары ғасырлар бойы қалыптасқан табиғи ландшафт ерекшеліктерін, этникалық құрам динамикасын, саяси және әкімшілік өзгерістерді, рухани және әлеуметтік процестерді толық бейнелейді. Семей топонимиясы - тек географиялық бағыт-бағдар ғана емес, тарихи жадтың сақтаушысы, мәдени-рухани мұраның айнасы, ұлттың тілдік-танымдық болмысының көрінісі. Зерттеу көрсеткен алғашқы маңызды қорытынды - Семей өңіріндегі ең көне топонимиялық қабаттың табиғи ортаға негізделгендігі. Ертіс өзені мен оның салалары, табиғи нысандарға қатысты атаулар өңірдің географиялық келбетін тарихи тұрғыда дәл жеткізеді. Бұл атаулардың ұзақ уақыт бойы сақталуы олардың халық санасындағы орнының тереңдігін және саяси өзгерістерден тәуелсіздігін дәлелдейді. Және Ресей империясы кезеңінің урбанистік және әкімшілік атауларға елеулі ықпал еткендігі. Затон, Пристань, Александровка сияқты атаулар қала өмірінің жаңа әлеуметтік-экономикалық қабатын көрсетіп, Семейдің аймақтық сауда мен кеме қатынасының орталығы ретіндегі рөлін ашады. Бұл кезеңде қалыптасқан атаулардың қазіргі топонимиялық құрылымда сақталуы олардың тарихи маңызын жоққа шығармайтынын көрсетеді. Тағы да анықталған мәселе - кеңестік кезеңдегі идеологиялық топонимиялық өзгерістердің кең ауқымда жүргізілгендігі. Көше және аудан атаулары социалистік құндылықтарды, революциялық тұлғаларды және өндірістік бағыттарды насихаттауға бағытталды. Бұл кезең топонимиясының ерекшелігі - саяси идеологияның мемлекеттік деңгейде тілдік кеңістікке ықпал етуі. Тәуелсіздік жылдары Семей топонимиясы жаңа рухани бағытқа ие болды. Ұлттық тарихи атауларды қалпына келтіру, қазақтың ұлы тұлғаларының есімдерін беру үрдісі мемлекеттің тіл саясаты мен тарихи сананы жаңғырту стратегиясының маңызды бөлігіне айналды. Бұл бағыт қала ономастикасын ұлттық мәдениетке жақындатып, тілдік кеңістіктің тарихи-рухани тұтастығын күшейтті. Қорыта айтқанда, Біз үшін Семей қаласының топонимиялық жүйесін жан-жақты зерттеу аймақтың тарихи жадын сақтау, ұлттық мәдени мұраны жаңғырту және ономастикалық кеңістікті дамыту үшін маңызды деп ойлаймын. Яғни алдағы келер уақытта Семей өңірінің топонимдерін жүйелеу, жаңа архивтік деректерді енгізу, сакральды география нысандарын қайта зерттеу, урбанонимдік процестерді мониторингтеу сияқты бағыттарда ғылыми зерттеулерді жалғастыру қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жанұзақ, Т. Қазақ ономастикасы. Казахская ономастика. I том. - Астана «ІС-СЕРВИС» ЖСШ, 2006 ж. - 400 бет
2. Семей өңірінің тарихи топонимдері географиясын зерттеудің перспективалары мен маңызы [Электронды ресурc] // stud.kz. - Қол жеткізілді: <https://stud.kz/referat/show/107460>
3. Сеитова Ш. Б., Әскерханова А. Қ. Шығыс Қазақстан ономастикалық кеңістігіндегі ұлттық негіз. Семей: Tengri, 2013. - 76 б.
4. Әбдірахманов С. Ә. Шығыс Қазақстан географиялық нысандарының бұрмаланған эндонимдік атаулары. «Өңірлердегі ономастика мәселелері: көше атаулары жазылған тақтайшаларды безендіру» республикалық дөңгелек үстел материалдарының жинағы. - Астана, 2012. - 84 б.
5. Қазақ ономастикасының мәселелері. ҚазКСР Ғылым академиясы Тіл білімі институты. - Алматы: Ғылым, 1986. - 136 б. Редколлегия мүшелері: Ә. Қайдаров, А. Әділұлы, А. Әбдірахманов, Т. Жанұзақов, О. Нақысбеков. Жауапты редакторы - Т. Жанұзақов.
6. Михнова П.В. Среда и архитектурно-художественная система исторических городов Северо Восточного Казахстана (начало XVIII - начало XXI вв.): Автореф. дис. ... канд. архитектуры. - Новосибирск, 2007. - 26 б.
7. Кашляк В.Н. Семипалатинск: Их имена названы... - Семипалатинск, 2006. - 355 б

ӨЗБЕКӘЛІ ЖӘНІБЕКОВ ЖӘНЕ ҚАЗАҚТЫҢ ДӘСТҮРЛІ БАСПАНАЛАРЫ

Бекбосынова Ж.К.

Ғылыми жетекшісі: т.ғ.к., доцент Исаева А.И.

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

Электрондық адресі: zhansayabekbosynova91@gmail.com

Алматы қ.

Қазақ халқының этнографиясы - бұл ұлттың тарихи жады, рухани мәні, мұраланған өмір салты, мәдени коды және дүниетанымын бейнелейтін ғылым саласы. Бұл этнографияның ғылыми мойындалуы мен зерттеуге негізделген тәсілі қоғамдық пікір мен ұлттық сананың қалыптасуымен ажырамас байланысты. Өзбекәлі Жәнібеков 20 ғасырдың екінші жартысында осы бағыттарда ерекше ынталандыруға әкелген жаңа зерттеулерді ұсынған жетекші тұлғалардың бірі болды. Академик М.Қозыбаевтың айтуынша, ғалым Өзбекәлі Жәнібеков тарихты ұлттың қазынасы деп ретінде түсініп, ұмыт болған рухани құндылықтарымызды қайта жаңғыртқан, «рух сардары атанған» атанған тұлға [1,239 б.]. Өзбекәлі Жәнібековтың қазақ этнографиясына қосқан үлесі ұлт руханиятының терең тамырын қайта түлеткен тұлғаның қайсар еңбегінің айқын көрінісі. Ол халқымыздың ұлттық киім үлгілерін, қазақтың тұрғын үй-жайын, ұлттық аспаптар тарихын және тағы басқада қазақ мәдениетінің саласын зерттеп, «Қазақ көлөнерінің мәдениеті [2] », «Уақыт керуені» [3], «Қазақ киімі» [4], «Жолайықта» [5] атты еңбектер жазып қалдырған Өзбекәлі Жәнібеков дәстүрлі қазақ мәдениетін зерттеуде, әсіресе халықтық сәулет өнерінің қайта өрлеуінде маңызды тұлға болып табылады.

Ол өз зерттеулерінде Қазақстан жерін мекендеген тайпалы одақтардың кезеңінде, яғни біздің заманымызға дейін пайда болған алғашқы баспаналар - жылжымалы үйлерден бастап отырықшы мәдениеттің негізі болған жер үйлердің қалыптасу тарихы мен құрылымына тоқталып кетеді. Ө.Жәнібековтың «Жолайықта» атты еңбегінде алғашқы аңшылардың баспаналары- қос және кепе болғандығы айтылады [5,18 б.]. Этнограф Өзбекәлі Жәнібеков қос пен кепенің жасалу жолын былай деп сипаттайды: «Қос- сырықтарды жерге қадап, жоғарғы бөлігін біріктіріп буып, сыртын ағаш қабықтармен, аң терісімен жабу арқылы жасалады. Ал кепе болса жерді қазып, қазылған шұңқырдың ортасынан түтін шығатын тесік жасайды. Баспананың үсті көтеріліп тұру үшін айналасына тіреуіш ағаштары орналастырылып оның үстіне бұтақтар тасталады. Жылуды сақтау үшін бұтақтардың үстіне аң терісі тасталады» [5,18 б.]. Қос көшпелі өмір салтына бейімделіп жасалған баспана болды. Қосты көшіп-қонғанда оның сырықтарын, үстіне жабатын киізі мен малшының көрпе-төсегін жинап бір ғана түйеге артып көше беретін болған [5, 28 б.]. Бұл қостың көшпелілер үшін оңтайлы баспана болғанын көрсетеді. Ғалымның зерттеулері бойынша қосты сонымен қатар жолымүй деп атайды екен. Бұл атау «жол» деген сөзден өз бастауын алады. Яғни жолға арналған көшпелі үй. Ө. Жәнібековтың зерттеулері бойынша қосты көбіне жылқышылар пайдалаған. Сонымен қатар баспананың бұл түрі жорық кезінде де жиі пайдаланып отырғанын байқауға болады. Қостың киіз үйден ерекшелігі: оның уықтары тұзу келеді. Қостың шаңырағы болмағандықтан оның төбесі сүйір болады. Қос көп жағдайларда тек екі қанат керегеден ғана тұрды. Қостың үстін киізбен жапқан. Этнографтың пайымдауынша қос ежелгі